

Тургунбаева Бактыгуль Жээнмырзаеванын «Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштары» (кыймыл эиштеринин мисалында) аттуу 10.02.20 -тектештирме –тарыхый типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишине расмий оппоненттин

ПИКИРИ

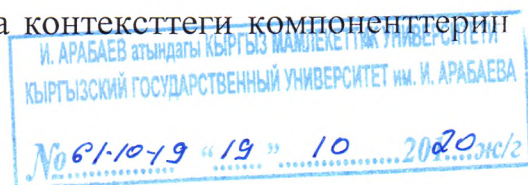
Б.Ж. Тургунбаеванын кандидаттык диссертациялык иши «Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштары» (кыймыл эиштеринин мисалында) деп аталып, кыргыз жана англис тилдериндеги этиштик сөз айкаштардын салыштырма тил илиминде, айрыкча тектеш эмес тилдерде салышытырып изилдөөдө азыркы учурда абдан актуалдуу маселе катары каралып чыккан ишти *квалиметриялык баалоо* параметрлер аркылуу карасак анда кийинки пункттар аркылуу анализдеп чыгабыз:

1.Актуалдулугу

Каралып жаткан изилдөөнүн илимий практикалык мааниси бүгүнкү тил илиминин алдына коюлган проблемаларга жооп берет. Иштин темасынын актуалдуулугунда сөз жок, анткени сөз айкаш маселеси изилдеп үйрөнүү теориялык жактан гана баалуу болбостон, учурда чет тилдерди үйрөтүү жана аларды практикалык түрүндө колдонуу үчүн чоң орду бар.

Сөз айкаштарын изилдөөдө академик В.В. Виноградовдун көз караштарын алгылыктуу деп эсептөөгө болот, анткени кийинки анын айтканы: “Сөздөр жана сөз айкаштары ар бир тилдин өзүнө таандык болгон грамматикалык эрежелери жана мыйзамдары боюнча сүйлөмгө беришет” дегени абдан маанилүү бул изилдөөнүн ченеминде.

Сөздөр сүйлөө кебине катышпай турган учурда номинативдүү гана функцияны аткара алат, ал эми кептин тизмегине киргенде сөздөр өзүнүн лексикалык семантикалык маанилери боюнча контексттеги компоненттерин

издеп, белгилүү грамматикалык формада айкашуу иштин мүмкүнчүлүгүнө ээ боло алышат.

Диссертациянын автору сөз айкашына берилген О.С Ахманованын, В.Н Ярцеванын аныктамаларын берип кеткен. Алардын айтымы боюнча сөз айкашы “багыныңкы грамматикалык айкашуулар-ыкташуу, башкаруу жана жандоочтук айкашуулардын негизинде уюшулган”, “негизги компоненти предметти, кыймыл аракетти, көрүнүштү, сапатты жана багыныңкы элементтери аларды тактап конкреттештирүү аркылуу атаган кызматын аткаруучу каражат”, о.э “тилдеги элементтердин бири-бирине биригүүсү” деген аныктамаларды бере алган.

Сөздүн номинативдик мааниси сөздүктөрдө берилет, бирок толук сөздүн контекстуалдык маанисин толугу менен сөздүк аркылуу берилбейт, ошондо сөздүн семантикалык-синтаксистик валентүүлүгүн изилдөө керек. Тил илиминде сөз айкашы менен валентүүлүктүн бирге каралышы тил илими үчүн зарылдыгы кийинки изилдөө багыттары менен түшүндүрүлөт:

1. Кыргыз тили менен англис тилдерин салыштырууда этиштик сөз айкаштарын салыштыруу, айрыкча алынган эки тил тектеш эмес тилдер болгондугу изилдөөгө муктаж.
2. Жалпы тил илиминде сөз айкашы жана валентүүлүк маселелри боюнча азыркы учурда кайчы пикирлер орун алып келүүдө. Германистикада сөз айкашы менен валентүүлүк басымдуу каралып жатса, кыргыз тилинде жана жалпы тюркологияда валентүүлүк теориясына көңүл бурулбастыгы.
3. Этиштин валентүүлүгү семантиканын дэңгеелинде изилденбегендиги дагы деле бир чоң маселе бойдон кала берүүдө.

Демек диссертант Б. Турганбаеванын иши германистикада гана эмес тюркологияга да байланыштуу жекече демилге менен аткарылып, типологиялык жана салыштырма тил илиминдеги актуалдуу маселени илимий изилдөөнүн негизинде иликтеп чыгуусу менен өзгөчөлөнүп турат.

Тил илиминде валентность боюнча кийнки түшүндүрмөлөр берилген: (Т.В Жеребило) “валентүүлүк синтаксистик жактан басымдуулук кылган жана багыныңкы кызматты аткарган сөздөрдүн айкашуу жөндөмдүүлүгүн реализациялоо деген ойду билдирген. Негизинен бардык аныктамалар валентүүлүк сөздүн башка сөздөр менен айкаша алуу мүмкүнчүлүгү жана сөздөрдүн синтаксисттик байланыштарды түзүүгө болгон жөндөмдүүлүгү деп берилген. Л.Теньердин теориясы боюнча этиш эң башкы ролду ойнойт жана актанттык структурасына ээ. Валентүүлүк жана сөз айкашы азыркы учурга чейин далай сын пикирлерди жаратууда.

2. Проблеманы изилдөөнүн ахвалы жана изилдөөнүн жаңылыгы

Негизги теманы изилдөөчү тарыхый теориялык белгилуу илимпоздордун иштерине анализ берүүдөн баштаган, жана бир топ иштер жыйырманчы кылымдын башында (Ф.Ф Фортунатов, М.Н Петерсон) жана ортосунда жазылган орус окумуштуулардын (В.В Виноградов, Г.Г. Почепцов, А.М Пешковский, В.Н Ярцева, О.С. Ахманова, А.А Уфимцева, В.Г Адмони, Б.А Абрамов, Л.З Сова, Т.В Король, Н.И. Филичева, Ю.Д Апресян, Г.Г Сильницкий, Р.С. Гинзбург, В. Бурлакова, М.Д. Степанова, С. М. Кибардина, А.А. Холодович, И.О Москальская, А.И Сминицкий, А. С Храковский ж.б) иштерине көңүл бурган о.э ошол убактагы чет өлкөлүк окумуштуулардын иштерин тыкан карап чыккан экен (В.М. Бехагель, Х. Бринкман, Г.Ч Флеминг, Г. Хельбиг, В.Бондцио, В. Шенкель, К. Зоммерфелдт, Н. Шрайбер, В.В. Буш, Д. Аллертон ж.б) жана коюлган маселе боюнча ачык айрым иштерди колдоно алган. Мындан тышкаары кыргыз илимпоздордун (Ж.Андабеков, Б.Тойчубекова, А.Жапаров, А. Иманов, А. Турсунов, С. Ж. Мусаев, Ч.К. Найманова, А.К Чокубаева ж.б) изилдөөлөрүнө да көз салгандыгын белгилеп кетиш керек. Аталган илимпоздордун иштерине дыкаттык менен көңүл буруп абдан жогору дэңгээлде анализ берип чыккандыгын баса белгилеп кетсе болот.

Диссертант Б.Турганбаева иштин теориялык жаңы натыйжаларын төмөнкүчө аныктай алган:

1. тектеш эмес англис жана кыргыз тиилдериндеги этиштик сөз айкашы активдүү валентүү жана этиш семантикалык валентүүлүгүнө карай англис тилинде көбүнчө ыкташуу, ал эми кыргыз тилинде башкаруу синтаксистик жолдору менен айкашууга ээ экендиги;
2. этиштик сөз айкашында англис тилинде этиштин айкашуусу алдыга көздөй, кыргыз тилинде болсо акыркы позицияда туруу менен артка карай айкашууну уюштургандыгы; кыргыз тилинде 1ден- 5 ке чейинки компонентүүлүк бар экендигин аныктаганы (ар бир компонентке мисалдар: 1. *Ал жөнөдү.* 2. *Момун эшикке чыкты.* 3. *Мен үйгө тез жөнөдүм.* 4. *Мен көп кечикпей окууга жөнөдүм.* 5. *Ал айылга достору менен шашып жөө жөнөдү*) этиштик сөз айкаштарын бардык компоненттер эксплициттик мүнөзгө ээ болбогондуктан этиштерди компоненттеринин санына карай субкатегоризациялоого болбостугун диссертант көрсөтө алган;
3. эки тилде тең этиштин нөлдук айкашуусу жоктугун, бирок англис тилинде аба ырайы менен байланыштуу этиштер менен синтаксистик айкашуусуз сүйлөмдөрдө кездешкендиги (*It rains (It is raining) Жамгыр жаайт (Жамгыр жаап жатат)*));
4. этиштик сөз айкаштарын уюштурууда, кыргыз тилинде жөндөмө категорисы, жандоочтор, ал эми англис тилинде предлогдор басымдуулук кылгандыгы;
5. англис тилин чет тили катары кыргыз тилдүү аудиторияларда окутууда этиштик сөз айкаштарынын лингводидактикалык мааниси чоң экендигин жана аларды окутуунун алгылыктуу жолдорун сунуштаганында болуп эсептелет.

Англис тилиндеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштеринин семантикалык синтаксисттик валентүүлүгүн изилдөөнүн жыйынтыгы катары диссертант ал *этиштердин айкашуу талаасын* түзө алыптыр. Мисалы

катары англис тилиндеги *To go-* бар этиштин негизинде семантикалык компоненттеринин жайгашуу траекториясын аныктай алыптыр.

3. Териялык жана методологиялык жактан маанилүүлүгү

Каралып жаткан илимий иштин максаты - англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштердин мисалдарында сөз айкаштарындагы валентүүлүк кубулушун салыштырып изилдегени болуп эсептелет.

Берилген иште төмөнкүдөй изилдөөнүн конкреттүү милдеттери коюлган: жалпы лингвистика, тюркология, кыргыз тилинде этиштик сөз айкаштарынын маселелерине жана валентүүлүк теориясына арналган илимий эмгектердеги илимий- теориялык жоболорду талдоого алып барып аркылуу проблеманын изилдениш абалын аныктоо; изилдөөгө алынган эки тилдердеги этиштик сөз айкаштарына жана валентүүлүккө тиешелеүү проблемаларды талдап чыгуу; эки тилдеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштердин семантикасын сыпаттоо жана анын валентүүлүгүндөгү компоненттерин аныктоо; эки тилдеги этиштик сөз айкаштарынын объектилик жана адвербиалдык айкашуу жолдоруна семантикалык- синтаксистик талдоо жүргүзүү жана о.э эки тилдеги кыймыл этиштердин компоненттеринин “борбор- периферия” шкаласында жайгашкан ордун жана алардын окшоштуктары менен айырмачылыктарын аныктоо.

Ал эми иштин теориялык жаңы натыйжалары төмөнкүчө аныкталат:

- изилдөөгө алынган тилдерде этиштик сөз айкашы активдүү валентүү жана этиш семантикалык валентүүлүгүнө карай англис тилинде ыкиташуу, ал эми кыргыз тилинде башкаруу синтаксистик жолдору менен айкашууга ээ экендиги;
- этиштик сөз айкашында англис тилинде этиштик айкашуусу алдыга көздөй, кыргыз тилинде болсо акыркы позицияда туруу менен артка карай айкашууну уюштургандыгы; эки тилде тең айкашуусу жок экендиги (англис тилинде аба ырайына менен байланыштуу этиштер);

- этиштик сөз айкаштарын уюштурууда, кыргыз тилинде жөндөмө категориясы, жандоочтор, ал эми англис тилинде предлогдор басымдуулук кылгандыгы;
- кыргыз тилдүү аудиторияларда англис тилин чет тили катары окутууда этиштик сөз айкаштарынын лингводидактикалык мааниси чоң экендиги жана аларды окутуунун алгылыктуу жолдорун сунуштаганында болуп эсептелет.

Ал эми бул иштин методологиялык баалулугу тарабынан карасак, бул ишти жазууда негизинен жалпы тилдерди салыштырып изилдөөлөрдө кеңири жайылтылган жана түрдүү методдору сунуштаган эмгектердеги ыкмаларды жана усулдарын карап чыгып колдонулганы көрүнүп турат. Мисалы В. Ф Гумбольдт жана И.А. Бодуэн де Куртэне, Ф.Ф Фортунатовдун иштеринин салымын айтып кеткен, о.э. советтик тил илиминде белгилүү изилдөөлөрүн да колдонулгандыгын байкаса болот.

Негизги метод катары лингвистикалык типологиялык изилдөөлөрдүн ыкмалары колдонулган: *салыштырма –типологиялык жана моделдештирүү*. Мындан сырткары *диалектикалык* метод колдонулганын байкаса болот, бул метод аркылуу фактылык материалдарын тандап жана алардын илимий иштин темасынын айланасында талдоону жана бири бири менен шайкеш келтирүү менен динамикалык жактан туура уюштурууга камсыз болуптур.

Салыштырма методун типологиялык изилдөөлөрдөгү ролун баса белгилеп кетип бул методдогу ыкмаларды дыкаттык менен колдоно алганын байкаса болот. Бул ыкманын негизинде белгилүү орус жана кыргыз тилдерин тектеш жана тектеш эмес тилдерди салыштырып изилдеген окумуштуулардын иштерин баса белгилеп кеткен (К.К Сартбаев, В.Д. Скирдов, К.С Чоңбашев, Ч.Ж Джудемишев, А. Н Сыдыков, М.Д Тагаев, З.К Караева, А. Жапаров, У. Камбаралиева ж.б). Англис жана кыргыз тилдериндеги ылдамдыкты билдирүүчү кыймыл этиштерин салыштырып изилдөөдө *синхрондук* жол менен сыпаттама салыштуурусун жүргүзгөнүн айтып кеткен.

Мындан сырткары салыштырма- сыпаттама методу, байкоо жүргүзүү, статистикалык ыкма, эмпирикалык илимий изилдөө методу эмпирикалык сүрөттөө, лингвистикалык эксперимент, сруктуралык семантикалык методдорун иштен байкаса болот.

4. Иштин практикалык мааниси

Каралып жаткан иштен алынган жыйынтыктар жана тыянактар кыргыз тил илимине өзгөчө салым кошо алат деп ишенем. Иштин ичинде изилденген англис жана кыргыз тили менен салыштырган мисалдар, жана алардын анализдерин Жогорку окуу жайлардын, өзгөчө тил менен байланыштуу адистик бөлүмдөрдө кеңири колдонсо болот (Мисалы кийинки предметтерди окутууда: Лексикология, Салыштырма типология, Тил илимине киришүү, Жалпы тил илими, Стилистика ж.б). Иштин негизинде этиштик сөз айкаштары боюнча сөздүк да түзүлсө абдан керек болот деп ойлойм.

5. Изилдөөчүнүн проблемага байланыштуу изилдөөгө салган салымы

Каралып жаткан иштин жыйынтыктары жаңы деп эсептесе болот, кетирген мазмун боюнча, жана кайталоорудун бардыгына карабастан. Көптөгөн мисалдар жана алардын анализи тилчилерге, котормочуларгы керек деп ойлойм.

6. Эксперименталдык жана көргөзмө материалдары

Диссертациялык иштин ичинде көптөгөн иллюстративдик материалдар колдонулган мисалы: Ч. Айтматовдун, Т. Касымбековдун, Дж. Лонджондун, Жером.К. Жеромдун жана Т. Драйзердин чыгармаларынан. Мындан тышкаары бул чыгармалар кыргыз жана англис тилдеринде котормолору менен колдонулганы иштин баалуулугун көтөрөт.

Экперименталдык материал катары диссертант бир далай этиштик сөз айкаштарын көрсөтө турган мисалдарды, жана диаграммаларды иштин ичинде, андан тышкаары иштин аягында тиркеме катары бере алган. Буга мисал катары объектик жана адвербиалдык этиштерге берилген диаграммалар жана алардын негизинде берилген анализдери. Диаграммалардан тышкаары диссертант англис жана кыргыз тилдериндеги

жөнөкөй жана татаал объектилик катыштагы этиштик сөз айкаштарынын анализин таблица аркылуу көрсөтө алган.

7. Жаңылык жана натыйжалардын ишенимдүүлүгү

Изилдөөнүн натыйжалаары 3 чү жана 4 чү баптарда берилген.

3-чү бап “Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарынын валентүүлүк касиеттери жана алардын айкашуусуна семантикалык – синтаксисттик анализ: изилдөөнүн натыйжалары” деп аталат. Бул бапта изденүүчү англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарындагы ылдамдыкты билдирүүчү этиштердин мисалында этиштин семантикалык синтаксисттик валентүүлүк касиеттерин, пресуппозиция кубулушун, морфологиялык комбинаторикасын, автокомбинаторикасын жана этиштин эки тилдеги позицияларын синтаксисттик тоскоолдук кубулушу аркылуу кароо менен, этиштин валентүүлүгү жана анын сөз айкаштарында ашарын изилденүүчү көрсөтө алган. Натыйжа катары бул баптан кийинки жыйынтыктарды көрсөтө алгандыгын айта кетиш керек, мисалы:

1. изилдөөгө алынган эки тил тектеш эмес тил болгондуктан англис тилине караганда кыргыз тилинде айкашууну жасоодо жөндөмөлөрдүн ролун белгилей кеткен;
2. этиштик сөз айкаштарынын модели англис жана кыргыз тилдери тектеш эмес тилдер болгондуктан компоненттеринин орду түрдүүчө болгондугу;
3. кыргыз тилинде англис тилинен айырмаланып, этиштин өздүк эмес формалары болгон инфинитив жана герундийдин жоктугу, ал эми кыргыз тилинде алардын эквиваленти катары атоочтуктар жана кыймыл атоочтор менен берилгендиги;
4. эки тилде бирдей башкаруу айкаштарына ээ экендигин айтып кеткен;
5. англис тилинде ыкташуу, ал эми кыргыз тилинде башкаруу синтаксисттик айкашуу жолдорун далилдей алды;

6. адвербиялдык катыштагы этиштик сөз айкаштарынын синтаксисттик айкашуунун жолдору англис тилинде ыкташуу жана кыргыз тилинде башкаруу басымдуулук кылгнадыгы;

7. кыргыз тилинде адвербиялдык катыштагы этиштик сөз айкаштары жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрдүн мүчөлөрүнүн жардамы аркылуу этиш менен айкашса, англис тилинде предлогдордун жардамы аркылуу ишке ашкандыгы айырмачылык катары далилдей алган.

Мындан тышкары англис тилиндеги ылдамдыкты билдирген кыймыл этиштеринин семантикалык-синтаксисттик валентүүлүгүн изилдөөнүн жыйынтыгы катары ал этиштердин айкашуу талаасын түзө алган. Ошондой эле актант-субъект, сирконстант-локатив, сирконстант-атрибутив жогорку активдүү экендиги жана сирконстант-инструменттер пассивдүү кызмат аткараарын диссертант далилдей алган.

4-чү баптан чыккан тыянагы: окуу, жазуу, угуу жана сүйлөө кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрүнүн өнүктүрө ала турган этиш жана этиштик сөз айкаштары англис тилин үйрөнүүдө ролу күчтүү экенин көрсөтө алган.

8. Автор алган натыйжалардын илимий-практикалык мааниси

Каралып жаткан изилдөөнүн илимий-практикалык мааниси бүгүнкү күндүн тектештирме - тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илиминин алдына коюлган актуалдуу проблемаларга шайкеш келет. Диссертант Турганбаева. Б изилдөөнүн жыйынтыгында келген натыйжалары албетте тил илиминдеги англис жана кыргыз тилдерин ортосундагы салыштыруудагы изилдене элек жерлерин толуктап кетет. Англис тилинин негизинде кыргыз тилинде болгон этиштик сөз айкашууларды толугу менен болбосо дагы бир топ салым кошту десе болот, анткени буга чейин тектештирме-тарыхый типологиялык жана салыштырма тил илиминде этиштик сөз айкаштарга арналган изилдөөлөр жокко эсе. Изилдөөнүн натыйжалары кийин кеңири колдонулуп кетишине ишенем.

Ошол эле учурда иште айрым так эместиктер бар: мисалы Т. Жербилонун сөзүн цитата катары иштин 1 бапында берген, бирок библиографияда бул илимоздун иши да, аты да жок. Ушуга окшош эле проблема бул Л. Теньердин иши (64 бетте) аталган, бирок бул илимпоздун кайсы ишинен цитата алынган, жана цитата катары берилбестен иштин ичинде аты гана аталып калган библиографияга киргизилген эмес. Ошондой эле авторефератта (13 бет) *Pearl Diving* деп англис тилинде берилген бирок кыргыз тилине транслитерациясын туура эмес *Пөрл Драйвинг* деп берип кеткен. Мындан тышкары 3-чү бапта англис тилине көбүрөөк басым жасап мисалдарын бергени байкалып турат, кыргыз тилинде болсо кээ бир берилген таблицаларда мисалдар азыраак берилген экен. Кыргыз тилинде да мен ойлойм ар бир берилген этиш сөз айкаштыктарга далил боло ала турган маисалдардан көбүрөөк берилсе жакшы болмок. Жана адабий чыгармалар библиографияда берилген бирок алардан бир эки эле мисал берилгени өкүнүчтүү.

9. Диссертациянын мазмунун жана тыянактарын баалоо

Диссертация иш мазмунуна, алдына коюлган изилдөөнүн максаты менен милдеттерине туура келет, диссертанттын тыянактары жалпы жонунан изилдөөнүн объектисине байланыштуу чыгарылган.

10. Тилдин илимий, стилистикалык жана логикалык өзгөчөлүктөрү

Автордун жазуу стили абдан жогору денгээлде деп бааласа болот стилстикалык жана орфографиялык мүчүлүштүктөр жокко эсе. Автореферат диссертациялык иштин мазмунуна жана анын ичинде коюлган изилдөөнүн максаты менен милдеттерине шайкеш келет. Диссертациянын негизги мазмуну, айтылган ой максаттары, изилдөөнүн негизинде алынган жыйынтыктары жазылып, авторду өзүнүн кошкон салымы, натыйжалары, жаңылыктары, изилдөөнүн илимий –практикалык

Демек **Турганбаева Бактыгуль Жээнмырзаеванын** “*Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштары (кыймыл этиштеринин мисалында)*” филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация КР УАК тарабынан коюлган талаптарга жооп берет, ал эми бул иштин автору 10.02.20- тектештирме – тарыхый типологиялык жана салыштырма тили илими боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алууга татыктуу.

**Расмий оппонент, филология
илимдеринин кандидаты, доцент
Кыргыз-Түрк Манас Университети,
Гуманитардык Факультет, синхрон котормо бөлүмү
Кыргызча-англисче которуу программасы
saltanat.mambaeva@manas.edu.kg**

С.К. Мамбаева